

Grek Şârihlerden İbn Rüşd'e Değın Aristoteles'in Theta (Θ) Kitabı'nın Hâricî Tarihi

*The External History of Aristotle's Book of Theta (Θ) From the Greek
Commentators to Averroes*

Abdürrezzak SEVİNDİK¹

Arş. Gör., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı
Research Assistant, Şırnak University, Faculty of Divinity, Department of History of
Philosophy

Şırnak, Turkey

absevindik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1879-991X>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19 Eylül / September 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 4 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık / December 2019

Cilt / Volume: 10 Sayı / Issue: 23 Sayfa / Pages: 469-486

Atıf / Cite as: Sevindik, Abdürrezzak. "Grek Şârihlerden İbn Rüşd'e Değın Aristoteles'in Theta (Θ) Kitabı'nın Hâricî Tarihi [The External History of Aristotle's Book of Theta (Θ) From the Greek Commentators to Averroes]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 10/23 (December 2019): 469-486.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.622401>

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

¹ Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Öz

Makalenin gâyesi, Aristoteles'in Θ/Theta (Metafizik IX.) Kitabı'nın hâricî tarihini İbn Rüşd'ün Metafizik şerhleri bağlamında ortaya koymaktır. İbn Rüşd, *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'da Theta Kitabı'nı mana ve mahiyetini temel alarak yorumlamış, Metafizik'i oluşturan kitapların özgün dizilimini takip etmemiştir. Buna karşın *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da Metafizik'in özgün dizilimini takip etmiş, Θ/Theta Kitabı'nı da orijinal metnini temel alarak ibâre odaklı yorumlamıştır. İbn Rüşd ibâre odaklı yaklaşımı dolayısıyla bu yorum sürecinde Θ/Theta Kitabı'nın Astat/Ustâz/Eustathius-İshak b. Huneyn (ö. M.S. 910) tarafından yapılmış Arapça çevirilerinden yararlanmışır. Astat ve İshak b. Huneyn, Aristoteles'in eserlerinin doğrudan doğruya Grekçe'den Arapça'ya çevirilerinde ihtisaslaşmış mütercimlerdir. Astat'ın ve İshak b. Huneyn'in çeviri tavırlarına bakıldığında Grekçe metne kelime kelime bağlı kaldıkları görülür. Bu yönden söz konusu çeviriler, İbn Rüşd'ün lafzî yorumunu desteklemiştir. Diğer yandan İbn Rüşd, Θ/Theta Kitabı yorumunda Grek şârih İskender Afrodisî'den etkilenmiştir. İskender Afrodisî ile İbn Rüşd'ün lafzî temel alan şerh etme yöntemleri benzerdir. Bu bakımdan İbn Rüşd'ün *Theta Kitabı Şerhi*, onun saf Aristotelesçi yaklaşımını ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Aristoteles, Averroes, İbn Rüşd, Grek Şârihler, İskender Afrodisî, Metafizik, Theta

Abstract

The purpose of the article is to discuss the external history of *the Book of Theta (Metaphysics IX)* in the context of Ibn Rushd's commentaries on *Metaphysics*. Ibn Rushd interpreted *the Book of Theta* in *Talkhîs mâ ba'da al-ṭabî'ah* based on its meaning and content. Ibn Rushd did not pursue the original composition of *Metaphysics* in *Talkhîs mâ ba'da al-ṭabî'ah*. However, Ibn Rushd interpreted *the Book of Theta* in *Tafsîr mâ ba'da al-ṭabî'ah* focusing on the expression and based on the original text. Ibn Rushd pursued the original composition of *Metaphysics* in *Tafsîr mâ ba'da al-ṭabî'ah*. Thus, Ibn Rushd took advantage of Astat and Ishâq b. Hunain's arabic translations of *the Book of Theta* in this interpretation process. Astat and Ishâq b. Hunain are experts in the translation of Aristotle's works from Greek into Arabic. When Astat and Ishâq b. Hunain's translation styles are looked at, it is understood that they adhered to the text word by word. In this respect, those translations supported the literary interpretation of Ibn Rushd. On the other hand, Ibn Rushd was influenced by the Greek commentator/Alexander of Aphrodisias in the interpretation of *Theta*. Alexander of Aphrodisias and Ibn Rushd's interpretation methods based on utterance are similar. In this respect, Ibn Rushd's *Commentary of Theta* reveals his Aristotelian approach.

Keywords: History of Philosophy, Aristotle, Averroes, Ibn Rushd, Greek Commentators, Alexander of Aphrodisias, Metaphysics, Theta

Extended Abstract

Ibn Rushd encouraged the Western World to return to the Greek origin of Aristotle's works. I put forward the effects of commentaries on *Metaphysics* in the view that Ibn Rushd was considered a great commentator by both Eastern and Western philosophical traditions. Ibn Rushd interpreted each of Aristotle's works in a triple order. In respect to this, I have tried to prove that *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah* was more effective than *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah*. *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah* has a different composition in terms of meaning and content. *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah* is divided into five chapters and *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah* does not pursue the original composition of *Metaphysics*, which consists of fourteen chapters. Ibn Rushd was under the intense influence of the philosophers such as Alfarabi and Ibn Bajjah in the early period. In the works of these philosophers, pure Aristotle doctrine is intertwined with Neo Platonic elements.

The purpose of this article is to examine the external history of Aristotle's *Theta* on the basis of *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah*. Unlike other commentaries on *Metaphysics*, *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah* focuses on original expressions. Looking at the *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah* and *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah* that have survived with the Arabic origin, Ibn Rushd did not interpret each of the fourteen books that constituted the *Metaphysics*. Both in *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah* and *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah*; the books of *Kappa*, *Mu* and *Nu* are not interpreted. The reason why those books were not interpreted by Ibn Rushd is that their translations did not reach. Ibn Rushd interpreted the books of *Alpha Meizon*, *Alpha Elatton*, *Beta*, *Gamma*, *Delta*, *Zeta*, *Epsilon*, *Eta*, *Theta*, *Iota* and *Lambda* in *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah*. Ibn Rushd did not interpret the books of *Alpha Meizon*, *Beta*, *Gamma*, *Epsilon*, *Kappa*, *Mu* and *Nu* in *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah*. Ibn Rushd interpreted the books of *Alpha Elatton*, *Delta*, *Zeta*, *Eta*, *Theta*, *Iota* and *Lambda* in *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah*. Thus, both in *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah* and *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah*, the book of *Theta* is interpreted. "HZΘ" is considered the basis of *Metaphysics* by David Ross. Similarly Ibn Rushd thinks that "HZΘ" is connected in terms of philosophical composition. Therefore, it can be said that Ibn Rushd's follow-up of such a systematic has enabled him to acquire the quality of Aristotle's great commentator.

I have referred to the external history of *Theta* in terms of Greek commentators and Arabic translators. I intend to take a look at the Arabic translators of *Theta*. I tried to show how Ibn Rushd interpreted *Theta* by referring to the translation methods of these translators. Dimitri Gutas says that the translation of Astat is ad verbum. In addition, Ishāq b. Hunain's translation is ad sensum. Astat and Ishāq b. Hunain translated the book of *Theta* directly from Greek, not from a different language. Ibn Rushd used the translation of Astat in *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah* substantially. Although his father translated works of medicine, Ishāq b. Hunain specialized in translating Aristotle's works from Greek into Arabic. According to Amos

Bertolacci, Ibn Rushd used Astat's translations in interpreting the books between Beta-Iota. According to Bertolacci, Ibn Rushd often uses another translation in his commentary of Gamma, Theta and Iota, as well as Astat's translation. This another translation probably belongs to Ishāq b. Hunain.

Between the ancient world and the age of Ibn Rushd was written five Greek commentaries by commentators. Ibn Rushd recalled Alexander of Aphrodisias fifty-two times in his *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah*. When Ibn Rushd's *Talkhīs mā ba'da al-ṭabī'ah* and *Tafsīr mā ba'da al-ṭabī'ah* is examined, it is seen that the commentary of Alexander reached through the Arabic translation. Although Alfarabi only saw the commentary of *Lambda*, Alexander of Aphrodisias interpreted the entire book of *Metaphysics*. Ibn Rushd approaches Alexander of Aphrodisias, a commentator who wrote Greek commentary, and approaches pure Aristotelianism. There is no doubt that the commentaries of *Alpha Meizon*, *Alpha Elatton*, *Beta*, *Gamma* and *Delta* belong to Alexander of Aphrodisias. Modern philological criticism, the author of *E/Epsilon*, *Z/Zeta*, *H/Eta*, *Θ/Theta*, *I/Iota*, *K/Kappa*, *Λ/Lambda*, *M/Mu*, *N/Nu* named Pseudo-Alexander of Aphrodisias. The author of *E/Epsilon*, *Z/Zeta*, *H/Eta*, *Θ/Theta*, *I/Iota*, *K/Kappa*, *Λ/Lambda*, *M/Mu*, *N/Nu* is Michael of Ephesus. As Richard Sorabji and Robert W. Sharples stated, I.-V. books have survived in their true form. VI.-XIV. books are distinctly different from the others and written by Michael of Ephesus. There is no similarity between *Theta Commentary* of Michael and *Theta Commentary* of Ibn Rushd. Moreover, it can be said that the *Book of Theta (Metaphysics IX.)* was commented by Michael of Ephesus and Ibn Rushd in approximately the same period.

GİRİŞ²

Latin dünyasını Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) eserlerinin Grekçe aslına dönme ve saf Aristoteles'i anlama çabasına yönelten bilimsel merakın tetiklenmesinde "*commentator/şârih*" İbn Rüşd'ün (M.S. 1126-1198), Aristoteles'in her bir eserini üçlü bir tertip ve usûl dâiresinde *Câmi'/Compendium/Küçük Şerh*, *Telhîs/Medium/Orta Şerh* ve *Şerh/Magnum/Büyük Şerh* kronolojik bir sıralamayla yorumladığı te'lîfâtının³ ve *opus magnum'*u olan *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a* adlı yapıtının Latince ve İbranice çevirileri yoluyla oluşturduğu etki yadsınamaz. İskender Afrodisî gibi "ὁ ἐξηγητής/*ho exêgêtês*" bir şârihin dahil olduğu Hellenistik şerh geleneğinin de ötesine erişen bu yöneliş, saf Aristoteles'in anlaşılması bakımından en işlevsel yaklaşımı ortaya koymuştur. *Metafizik*'in yorumlanma tarihine bakıldığında, İbn Rüşd'ün belli ölçülerde beslendiği kendinden önceki şârihler ve şerh geleneklerinden hermenötik bakımdan benzersiz addolunabilecek felsefi bir tavırla ayrıştığı; *câmi'*, *telhîs*, *tefsîr* biçiminde üç farklı anlayışı ortaya koyan ve Aristotelesçiliğinin gittikçe saflaştığı tedricî bir yorum süreci geliştirdiği görülür.

Bu makalenin gâyesi, Aristoteles'in kuvve-fiil/(δύναμις/*dynamis-*

² Bu makale Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı Doktora programında, Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı danışmanlığında, Abdürrezzak Sevindik tarafından hazırlanan "Aristoteles ve İbn Rüşd'de Kuvve ve Fiil Kavramı" adlı doktora tezi kaynak alınarak yazılmıştır. / This article is based on the doctoral thesis "Potentiality and Actuality in Aristotle and Averroes" prepared by Abdürrezzak Sevindik under the supervision of Assoc. Dr. Ferruh Özpilavcı in the PhD program of Philosophy and Religious Sciences, Marmara University, Institute of Social Sciences.

³ Bu sınıflamaya mantık cevâmîsi bağlamında bakıldığında İbn Rüşd'ün Aristoteles'i Fârâbî dolayısıyla alımladığını gözden kaçırmamak gerektiği açıktır. Öyle ki *Kıyas* ve *Burhan Cevâmî'* si doğrudan Fârâbî'nin metinlerinin özeti durumundadır.

ἐνέργεια/energeia)⁴ öğretisinin ortaya konulduğu Θ/Theta (Metafizik IX.) Kitabı'nın⁵ hâricî tarihini, İbn Rüşd'ün doğrudan saf Aristoteles'i anlamaya yönelik bir tutum sergilediği olgunluk döneminin ürünü olan ve kendi ifadesiyle lafzî şerhi *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a* adlı yapıtındaki tefsîrini esas alarak ibâreye odaklanan özgün sistematiğinin yapısı ışığında inceleme konusu yapmaktır. Öyle ki *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da diğer *Metafizik* şerhlerinin aksine olarak, orjinal Θ/Theta metni İbn Rüşd'ün yorumuna bizâtihi lafzıyla esas teşkil etmiştir. Böylece İbn Rüşd'ün etkilendiği Grek şârihler bağlamını da göz önüne alarak Θ/Theta Kitabı'nın hâricî tarihine bir değini oluşturmayı amaçlıyorum.

Diğer yandan *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da kaynak olarak kullanılan Θ/Theta Kitabı metninin hangi mütercimlerin elinden çıktığına ve söz konusu mütercimlerin çeviri tavırlarına temas etmeyi öngörüyorum. Bu yönüyle makale, Grek şârihlerin lafzî şerhlerini de önceleyerek, İbn Rüşd'ün *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da kullandığı Θ/Theta Kitabı'nın Astat/Ustâz/Eustathius-İshak b. Huneyn (ö. M.S. 910) tarafından gerçekleştirilen kadîm çevirilerine filolojik bakımdan değinmeyi amaçlıyor.

1. İBN RÜŞD'ÜN METAFİZİK ŞERHLERİNDE THETA (Θ) KİTABI'NIN ALIMLANIŞI

İbn Rüşd'ün hem *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'da hem de *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da *Ta (Theta/Θ) Kitabı'nı* şerh ettiği görülür. İbn Rüşd'ün her iki yapıtında da şerh etmiş olduğu *Za (Zeta)*, *Ha (Eta)* kitaplarıyla beraber *Ta (Theta/Θ) Kitabı'na*, J. Tricot'un değerlendirmeleri ışığında bakıldığında şunu görürüz ki; *Epsilon Kitabı'nda* varlık olması bakımından varlığın incelendiği *Metafizik*'in görüş sahasından arazî anlamda varlıkla, doğru anlamda varlığın hazfedilmesi sûretiyle artık *Metafizik*'e esas teşkil edecek varlığın diğer anlamları belirgin kılınmış olunur. Böylece dizilimi *Epsilon Kitabı'nı* takip eden *Z*, *H* ve *Θ*'da; varlığın cevher ve kategoriler ile bilkuvve ve bilfiil bakımından bölümlenmesi art arda fikrî bir bütünlük içinde incelenir.⁶ Öyle ki yakın dönem Aristoteles yorumcusu David Ross tarafından "HZΘ", *Metafizik*'in ana omurgası olarak adlandırılmıştır.⁷ Θ/

⁴ Aristoteles'in eserlerinin kadîm Arapça çevirilerinde ve şerhlerinde kuvve-fiil lafızlarına dâir kullanımlar için bk. Aristû, *En-Nassu'l-Kâmil li Mantiki Aristu*, nşr. ve thk. Ferid Cebir, 2 cilt (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1999); Aristû, *Aristu'İnde'l-'Arab*, nşr. ve thk. Abdurrahman Bedevî, (Kuveyt: Vekâletu'l-Matbûât, 1978).

⁵ Aristoteles, *Metafizik*, trc. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996), 393-418.

⁶ Bu yorumla ilgili olarak bk. J. Tricot, "Giriş", *Metafizik*, trc. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996), 15-16.

⁷ J. Tricot, "Giriş", *Metafizik*, 17.

Theta Kitabı'nın incelediği sorunlar bağlamında sıra düzeni bakımından *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a'* içindeki yerine bakıldığında, İbn Rüşd'ün "HZΘ" makalelerinin bir aradalığının belli bir tertiple olduğunu düşündüğü açıktır. Dolayısıyla İbn Rüşd'ün böylesi bir sistematigi izlemiş olması onun Aristoteles'in büyük yorumcusu niteliğini elde etmesinde etkili olmuştur denebilir.

1.1. İbn Rüşd'ün Metafizik Şerhleri'nin Sistematigi İçinde Θ/Theta Kitabı'nın Yeri

İbn Rüşd *Câmi'* ve *Telhîs'te*, *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a'*da olduğunun aksine *Theta Kitabı*'nı orijinal metni göz önüne almaksızın mana ve içerik bakımından yorumladığından, *Theta Kitabı*'nın bu eserlerde nasıl bir sistematik içinde ele alındığına bakabiliriz.

Bu bağlamda İbn Rüşd'ün *Metafizik'e* dair Arapça aslıyla günümüze ulaşan iki şerhinden biri olan ve nâşirlerce *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a* olarak adlandırılan eserine diğer telhîslerinin ve câmi'lerinin ışığında bakıldığında, strüktürü ve paradigması bakımından *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a'*nın esasında cevâmi' sınıfı içine giren eserlere dahil olduğu görülecektir. Aristoteles metinlerinin İbn Rüşd'ün kendine has bir okuma biçimi olan câmi'ler, doğrudan doğruya Aristoteles metinlerinin te'vili olma özelliğini taşımamaktadır.⁸ Dahası câmi'ler İbn Rüşd'ün erken döneminde *muallim-i sâni'*/*magister secundus* olarak gördüğü Fârâbî (M.S. 870-950) ve Endülüslü İbn Bâcce (M.S. 1106-1139) gibi Aristoteles şârihi filozofların yoğun etkisi altında olduğu bir döneme aittir. Bu filozofların yapıtlarında saf Aristoteles öğretisinin Yeni Eflâtuncu öğelerle tedâhül ettiği akıldan çıkarılmamalıdır. İbn Rüşd'ün bu döneminin başat kaynaklarından olan Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Hurûf*'unun⁹ *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a'*daki etkileri kimi zaman bu kaynaktan birebir yapılan alıntılarda açıkça görülür. Öyle ki *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a'*da İbn Rüşd, *Metafizik*'in kitaplarının sistematik dizilimini takip etmemiş ve câmi'ler döneminin bir özelliği olarak metni yeniden kurgulayan ve selefi olan şârihlerin aracılıklarını yansıtan bir okuma gerçekleştirmiştir.

Metafizik'i oluşturan 14 kitabın otantikliği, organik bütünlüğü ve özgün dizilimi bakımından dahilî tarihiyle ilgili sorunlar söz konusu oldu-

⁸ Bk. Muhittin Macit, *Şârih İbn Rüşd ve Metafizik Şerhleri*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002), 80.

⁹ Ayrıntılı olarak bk. Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, *Harfler Kitabı*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008).

ğunda İbn Rüşd, *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'da câmi'ler döneminin metnin burhanî ekâviline (kesin kanıtlamaya dayalı sözler) odaklanan yaklaşımıyla *Metafizik*'in en temelde ikisi zorunlu kısımlarını oluşturan üç ana bölüme ayrıldığı hususunu ve on dört kitaptan oluşan orijinal haricî yapıyı beş ayrı makalede ele almayı vaad eden yeni bir taslağı *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'nın hemen girişinde önümüze koymuştur.¹⁰ *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'da ortaya konulan bu yapıyı söktüğümüzde İbn Rüşd'ün *Metafizik*'in *Theta Kitabı*'nı hangi tertiple yorumladığı açıklığa kavuşacaktır.

İbn Rüşd birinci makalede, Aristoteles'in *Theta Kitabı*'nda kuvve ve fiil kavramlarının irdelenmesi sırasında sıklıkla atıfta bulunduğu *Delta Kitabı/Dal/Δ*'nda (Peri Ton Posakhos Legomenon/Birçok Şey Hakkında Söylenenler) incelenen kavramlara değinmektedir. İkinci makale ise *Theta Kitabı*'na bir hazırlık olan ve cevher olarak varlık mevzusunun işlendiği *Zeta/Z* ve *Eta/H*'nin içeriğinin bir şerhi konumundadır. Üçüncü makale,

¹⁰ İbn Rüşd, *Metafizik Şerhi*, trc. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 4-6. İbn Rüşd, bu yeni yapısal okumaya dair görüşlerini şöyle ortaya koyar:

"Anlatılanlardan bu ilmin amacı ve konusu ortaya çıkmıştır. Kısımlarına gelince; bunları Aristoteles'e ait makalelere yayılmış olarak buluruz. Bununla birlikte üç kısımda toplanır: Birinci kısımda, var olması bakımından duyulur şeyleri, bunların bütün cinslerini -ki bunlar on kategorilerdir- ve bunların bütün eklentileri incelenir ve bu kısımda bunlar mümkün olduğu ölçüde ilkelerine nispet edilir.

İkinci kısımda ise cevherin ilkeleri olan ayrık şeyler incelenir. Bu ilkelerin varlığının hangi tür varlık olduğu ve İlk İlkesi olan Allah'a nispetleri, Allah'ın sıfatları, fiilleri tarif edilir. Diğer varlıkların O'na nispeti ve O'nun Nihâî Kemâl, İlk Sûret ve İlk Fâil olduğu ve bunun dışında tek tek ayrık şeylere özgü olan ve onların (ayrık durumların) birden fazlası için genel olan diğer durumlar incelenir.

Üçüncü kısımda tikel ilimlerin konuları incelenir ve antik filozofların mantık ve iki tikel sanatta yani doğa ve matematik ilimlerinde düştükleri hatalar giderilir. Bunun böyle olması *Kitâbu'l-Burhan*'da açıkça ortaya çıktığı üzere cüzî ilimlerin, kendi ilkelerini düzeltme ve bu ilimlerdeki hatayı giderme özelliği olmaması sebebiyledir. Bu hataları giderme özelliği ise genel bir sanat için söz konusudur ki bu ya şu an incelediğimiz sanattır ya da cedel sanattır. Ancak cedel sanatı bu görüşleri içinde yalan bulunmasından emin olunamayan meşhur önermelerle iptal eder. Burhan sanatı ise meşhur olanlar eklenmiş olsa da doğru (kesin) önermelerle iptal eder. Bu nedenle tikel sanatların ilkelerini düzeltmek 'metafizik' için zaruri hususlardandır.

Bundan da açıkça ortaya çıkmıştır ki, metafiziğin zorunlu parçaları sadece bu ilk iki kısımdır. Üçüncü kısım ise meseleyi en üstün bir şekilde ortaya koymak bakımından (metafizik içinde) yer alır. Çünkü tikel ilimlerin konularının birçoğunun varlığı ve varlıklarının tarzları kendiliğinden açık olan durumlardandır. Buna rağmen bu konularda antik filozoflar yanlış düşmüştür. Bu yüzden, bu konuların tam bir bilgisi ile bu yanlışlıklar çözülür. Bu tıpkı, bir şey hakkında vaki olan şüphelerin, o şeyin cevherinin bilgisinin meydana gelmesi sonucu elde edilen tam bir bilgi ile çözümlenmesi örneğinde olduğu gibidir.

Bunlara karşın bu kitabı beş makale yapmayı düşündük. Birinci makalede araştıracağımız konuyu zikrediyor ve metafizik sanatta kullanılan isimleri (terimleri) şerh ediyoruz. İkinci makalede metafiziğin cüzlerinden türler mesabesinde olan durumları zikrediyoruz. Üçüncü makalede onların genel eklentilerini zikrediyoruz. Dördüncü makale, bu ilmin ikinci kısmının kaplamında olan şeylerle ilgili düşünceleri ihtiva eder. Beşinci makale, bu sanatın üçüncü kısmının tazammun ettiği (işleminde olan) şeyleri ihtiva eder."

varlığın kuvve ve fiil olarak bölümlendiği *Theta*'nın konusunu teşkil eden bahisleri ele alır, aynı zamanda bu makale birliğin ele alındığı *İota/I*'ya değinmektedir. Dördüncü makalede Aristoteles'in teolojisinin ortaya konulduğu ve *Metafizik*'in Aristoteles tarafından "theologike" olarak adlandırıldığı *Lambda/Λ Kitabı* işlenir. İbn Rüşd tarafından yazılacağı vaad edilen beşinci makale ise hiç kaleme alınmamıştır.¹¹

İbn Rüşd'ün *Metafizik*'e yazdığı hakiki orta şerhi olan *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'sının ise Arapça aslı kaybolmuş ve günümüze ancak iki Yahudi mütercim Kalonymus Ben Kalonymus (Ben Meir ha-Nasi)¹² (M.S. 1286-1328 sonrası) ve Zerahiah Ben İsaac Ben Shealtiel'in¹³ (bilimsel olarak aktif olduğu yıllar M.S. 13. yy.'ın son çeyreği) İbranice tercümelemleri vasıtasıyla ulaşmıştır.¹⁴ Telhîsler dönemi câmi'lere nazaran İbn Rüşd'ün artık muhakkik bir yorumcusu olarak Aristoteles'in huzuruna çıktığı dönemidir. Telhîslerde İbn Rüşd'ün orijinal metnin felsefî içeriğine câmi'lerdeki sefelerinin etkilerinden arındığı ölçüde yaklaştığı görünmektedir. Buna karşın yine de Muhittin Macit'in belirttiği üzere: "Telhîsler de büyük şerhlerin ayırıcı özelliği olan lafzın şerhi tarzında bir şerh olmayıp aksine Aristoteles metninin anlam ve içeriğinin telhîsi ve şerhidir."¹⁵

İbn Rüşd'ün Arapça aslıyla günümüze ulaşan *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*¹⁶ ve *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*¹⁷ adlı eserlerini göz önüne aldığımızda, Aristoteles'in *Metafizik*'ini oluşturan on dört kitabın tümünü şerh etmediğini görüyoruz. Her iki eserde de İbn Rüşd tarafından şerh edilmemiş olan üç kitap, *Kaf (Kappa)*, *Mim (Mu)* ve *Nun (Nu)* kitaplarıdır. İbnü'n-Nedîm'in güvenilir tanıklığına dayanarak *Mim (Mu)* ve *Nun (Nu)* kitaplarının kadîm

¹¹ Bu bölümlenmeyle ilgili olarak bk. Muhittin Macit, "Önsöz", *Metafizik Şerhi*, trc. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 4.

¹² Yaşamı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Umberto (Moses David) Cassuto - Angel Saenz-Badillos, "Kalonymus Ben Kalonymus", *Encyclopaedia Judaica*, Ed. Fred Skolnik v. dğr., 2. Baskı (Detroit: Macmillan Reference, 2007), 11:749-750.

¹³ Aviezer Ravitzky, "Zerahiah Ben Isaac Ben Shealtiel", *Encyclopaedia Judaica*, Ed. Fred Skolnik v. dğr., 2. Baskı (Detroit: Macmillan Reference, 2007), 21: 514-515.

¹⁴ Mauro Zonta, bu her iki İbranice tercümenin edisyon kritiğini gerçekleştirmiştir. Mauro Zonta, *Commento medio di Averroè alla Metafisica di Aristotele nella tradizione ebraica: Edizione delle versioni ebraiche medievali di Zerahyah Hen e di Qalonymos ben Qalonymos con introduzione storica e filologica [Averroes' Middle Commentary on Aristotle's Metaphysics in the Hebrew tradition: Edition of the Medieval Hebrew versions by Zerahyah Hen and Qalonymos ben Qalonymos]* (Pavia: Pavia University Press, 2011), 2 müceller (1 cild ve 2 cild).

¹⁵ Macit, *Şârih İbn Rüşd ve Metafizik Şerhleri*, 93.

¹⁶ İbn Rüşd, *Telhîsu Mâ Ba'de't-tabî'a*, nşr. ve thk. Osman Emin, (Kahire: y.y., 1958); İbn Rüşd, *Risâle Mâ Ba'de't-tabî'a*, nşr. Cîrar Cihâmî (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1994).

¹⁷ İbn Rüşd, *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*, nşr. ve thk. Maurice Bouyges, 4 cilt (Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1986).

Arapça çevirilerinin mevcut olmasına rağmen İbn Rüşd tarafından şerh edilmemiş olmalarının nedeni, çevirilerinin İbn Rüşd'e büyük olasılıkla ulaşmamış olmasıyla açıklanabilir.¹⁸ *Kaf (Kappa) Kitabı*'na gelince, onun şerh edilemeyeşinin nedenini İbn Rüşd *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da kendi ifadesiyle şöyle açıklıyor: "Makalelerin tertibi açısından *Kaf Makalesi*'ni bulamadık ve bu makale bize ulaşmadı."¹⁹

İbn Rüşd'ün *Küçük Şerh*'i olan *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'da *Büyük Elif (Alpha Meizon)*, *Ba (Beta)*, *Cim (Gamma)*, *He (Epsilon)*, *Ka (Kappa)*, *Mim (Mu)* ve *Nun (Nu)* olarak bildiğimiz kitaplar şerh edilmemiştir. *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'da şerh edilen kitaplar; *Küçük Elif (Alpha Elatton)*, *Dal (Delta)*, *Za (Zeta)*, *Ha (Eta)*, *Ta (Theta)*, *Ya (Iota)* ve *Lam (Lambda) Kitapları* olmuştur.

İbn Rüşd *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da ise Aristoteles'in *Metafizik*'inin sistematüğini takip etmiş ve *Metafizik*'i teşkil eden on dört kitaptan ulaşmış olduğu on birinin orijinal metinlerini -*Aristoteles dedi ki*- tarzında vermek suretiyle pasaj pasaj tefsîr etmiştir. İbn Rüşd'ün *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da tefsîr ettiğı kitaplar *Büyük Elif (Alpha Meizon)*, *Küçük Elif (Alpha Elatton)*, *Ba (Beta)*, *Cim (Gamma)*, *Dal (Delta)*, *Za (Zeta)*, *He (Epsilon)*, *Ha (Eta)*, *Ta (Theta)*, *Ya (Iota)* ve *Lam (Lambda) Kitapları*'dır.

1.2. İbn Rüşd'ün Metafizik Şerhleri Bağlamında Θ/Theta Kitabı'nın Mütercimleri: Astat/Ustâz/Eustathius ve İshak b. Huneyn

Metafizik'in İslâm dünyasındaki tercüme hareketleri devrinde gerçekleştirilen çevirilerinin ve mütercimlerinin tafsilatlı bir dökümü konusunda kendisine dayandığımız en önemli iki biyobibliyografik kaynaktan biri İbnü'n-Nedîm'in (ö. M.S. 987) *Fihrist*'i, diğeri ise hemen hemen bu kaynaktan birebir aktarımla İbnü'l-Kıftî'nin (M.S. 1173-1248) *Târîhu'l-Hükemâ/İhbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*'sıdır.²⁰ İbnü'n-Nedîm'in bilimsel olarak etkin olduğu yüzyıl ile İbn Rüşd'ün *Metafizik*'e dair eserlerini te'lif ettiğı yüzyıl arasındaki iki asır göz önüne alındığında, bu zaman dilimi içerisinde *Metafizik*'in içerdiği on dört kitabın her biri için başka bazı tercümelelerin ortaya çıkması da imkân dahilinde görünmektedir. Ancak İbnü'n-Nedîm'in *Metafizik*'in İslâm dünyasındaki tercümelerine yönelik olarak yaptığı aktarımın İbn Rüşd'ün hemen hemen çağdaşı olan İbnü'l-Kıftî ta-

¹⁸ Bu görüş ile ilgili bk. Muhittin Macit, "Önsöz", *Metafizik Şerhi*, 4.

¹⁹ İbn Rüşd, *Metafizik Büyük Şerhi*, trc. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 3: 266.

²⁰ Ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Muhittin Macit, "Giriş", *Metafizik Büyük Şerhi*, trc. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 1: 25.

rafından hiçbir ekleme yapılmaksızın tekrar edilmiş olması bu olasılığı büyük ölçüde ortadan kaldırıyor.

İbnü'n-Nedîm, *Θ/Theta Kitabı*'nin mütercimlerini de öğrenebileceğimiz pasajında *Metafizik*'in kitaplarının çeviri tarihini bize şöyle aktarır:

“İlahiyât diye bilinen *Kitâbu'l-Hurûf* (Met.) hakkında söz; bu kitabın tertibi Yunan harflerinin tertibine göredir. İlki *Küçük Elif* tir (*Alpha Elatton*) ki bunu İshak [b. Huneyn] tercüme etmiştir ve bu kitap *Mu* harfine kadar mevcuttur. Bu *Mu* harfini Ebû Zekeriyya Yahyâ b. 'Adî tercüme etmiştir. Grekçe adıyla *Nu* harfi ise İskender'in şerhiyle birlikte bulunur. Bu harflerin tümünü Astas, Kindî için tercüme etmiştir ve Kindî'nin bu konuda bilgisi vardır. Ebû Bişr Mettâ, İskender'in *Lam* (*Lambda*) makalesi tefsîrini tercüme etmiştir ki bu makale Arapça harflerin on birincisidir. Huneyn b. İshak bu makaleyi Süryanice'ye çevirmiştir. Themistius *Lam* (*Lambda*) makalesini tefsîr etmiştir. Ebû Bişr Mettâ, bu makaleyi Themistius'un tefsiri ile birlikte tercüme etmiştir. Şemlî de bu makaleyi tercüme etmiştir. İshak b. Huneyn, birkaç makaleyi tercüme etmiştir. Syrianus, *Ba* (*Beta*) makalesini tefsir etmiştir ve ben onun Yahyâ b. 'Adî'nin kitaplarının fihristinde kendi yazısıyla Arapça olarak bulunduğunu gördüm.”²¹

İbnü'n-Nedîm'in aktarımına bakıldığında *Θ/Theta Kitabı*'nin mütercimleriyle ilgili iki ayrı kanıt sunduğu görülebilir. Birinci kanıt, Astat'ın *Metafizik*'in içerdiği kitapların tümünü Kindî için tercüme ettiği hususudur ki; İbnü'n-Nedîm'in ifadesi, Kindî'nin *Metafizik*'in çevirisini tashih ettiğine yönelik iddiaları destekleyen bir imâyı da içeriyor. İkincisi kanıt ise *Küçük Elif* (*Alpha Elatton*)'ten *Mim* (*Mu*) harfine kadar var olduğunu söylediği ve İshak b. Huneyn'e atfettiği kitapların çevirisine yöneliktir. Bu iki kanıttan hareketle *Θ/Theta Kitabı*'nin biri Astat'a diğeri İshak b. Huneyn'e aidiyetinden bahsedebileceğimiz iki farklı çevirisi bulunduğu ortaya çıkıyor.

Bu iki mütercimin çeviri tavırlarına dair hususu açmak gerekirse, Dimitri Gutas'a göre Astas'a aidiyeti bilinen *Metafizik* çevirisinin *ad verbum* çeviri yöntemine dayandığı ve asıl Grekçe metne sözcüğü sözcüğüne mutabakat gösterdiği; bir diğer nasturî mütercim İshak b. Huneyn'in de metne filolojik bir hassasiyetle yaklaştığı ve gerektiğinde anlama odaklanan *ad sensum* çeviri yolunu tuttuğu açıktır.²² Bu iki mütercimin kaynak

²¹ İlgili pasajın iki ayrı çevirisi için bk. Macit, “Giriş”, 1: 25. Ayrıca bk. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, trc. Mehmet Yolcu – Ayşe Tokay v.dğr. (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017) 642-643.

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, trc. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 121-146. Ayrıca orta çağ boyunca Aristoteles'in eserlerini Arapça'ya aktaran mütercimlerin ve çevirilerinin; bu eserleri yorumlayan şârihlerin ayrıntılı bir listesi için bk. Francis E. Peters,

metinle olan sağlıklı temaslarında, İslâm dünyasındaki ilk çeviri faaliyetlerinin aksine Θ/Theta Kitabı'nı Süryanice, Pehlevice gibi aracı bir dilden değil doğrudan doğruya orijinal dili olan Grekçe'den çevirmiş olmalarının etkisi inkar edilemez.

İbn Rüşd'ün *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da Θ/Theta Kitabı'nı yorumlarken bu iki çeviriden daha çok hangisini tercih ettiğı ve bu çevirilerden ne ölçüde yararlandığı konusuna geçebiliriz. Astat'ın yaşamı ve bilimsel etkinliğı konusunda klâsik kaynakların suskunluğu nedeniyle çok az bilgi sahibiyiz. Ancak İbnü'n-Nedîm'in yukarıda aktardığımız pasajında da ifade ettiğı gibi Astat/Astas, *Metafizik*'in içerdiği tüm kitapları Kindî'nin de bilimsel refakatiyle Arapçaya çevirmiştir. Maurice Bouyges'in de kabul ettiğı görüş, Astat'ın Kindî'nin himayesinde çeviri faaliyetinde bulunan bir kişi olduğu yönündedir.²³ İbn Rüşd, *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da büyük ölçüde Astat'ın çevirilerini kullanmıştır.²⁴ Bertolacci'ye göre: "B (Beta)-I (Iota) arasındaki kitaplar şerh edilirken alıntılanan metinlerde İbn Rüşd, Astat'ın çevirilerini kullanmıştır. Ancak *Gamma*, *Theta* ve *Iota* şerhlerinde İbn Rüşd, Astat'ın çevirisinin yanı sıra sıklıkla başka bir çeviriden alıntılar yapmaktadır. İbnü'n-Nedîm'in de ifadesine dikkat edilirse; *Theta Kitabı*'nda alıntı yapılan bu diğer çeviri büyük olasılıkla İshak b. Huneyn'e aittir."²⁵ Babasının tıpla ilgili eserlerin çevrilmesine odaklanmış olmasına karşın, İbn Ebî Useybia'nın rivayetine bakılırsa İshak b. Huneyn, Aristoteles'in yapıtlarının Grekçe'den Arapça'ya çevrilmesi hususunda oldukça uzmanlaşmıştır.²⁶

2. GREK ŞÂRİHLERİ BAKIMINDAN Θ/THETA KİTABI'NIN İBN RÜŞD'E İNTİKALİ

Antik dünyayla İbn Rüşd'ün yaşadığı çağ arasında şârihler tarafından *Metafizik*'e düşülmüş ancak beş ayrı şerh, Grekçe aslıyla günümüze ulaşabilmiştir. Bu şârihler; İskender Afrodisî (İ.S. 2.-3. yy. başları), Themistius (İ.S. 4. yy.), Yeni Eflâtuncu Syrianus (İ.S. 380-438), Yeni Eflâtuncu Ammonius'un tilmîzi Tralleis'li Asklepius (İ.S. 6. yy. sonu) ve Ephesus'lu Mikhael (İ.S. 11. yy.)'dir.²⁷

İbn Rüşd'ün *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a* ve *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'sına

Aristoteles Arabus: The Oriental Translations and Commentaries on the Aristotelian Corpus, (Leiden: E. J. Brill, 1968).

²³ Bk. Macit, *Şârih İbn Rüşd ve Metafizik Şerhleri*, 124.

²⁴ Bk. Amos Bertolacci, *The Reception of Aristotle's Metaphysics in Avicenna's Kitâb al-Shifâ*, (Leiden: Brill, 2006), 5-16.

²⁵ Bertolacci, *The Reception of Aristotle's Metaphysics in Avicenna's Kitâb al-Shifâ*, 15-16.

²⁶ Bk. Macit, *Şârih İbn Rüşd ve Metafizik Şerhleri*, 125.

²⁷ Bk. Tricot, "Giriş", 8.

bakıldığında bu şârihlerden İskender Afrodisî ve Themistius'un şerhlerinin kadîm Arapça çevirileri yoluyla kendisine ulaştığını ve bunlardan yararlandığını görebiliyoruz. İskender Afrodisî ve Themistius gibi felsefi tavırları peripatetik olarak nitelendirilen her iki şârihin de İbn Rüşd'de olduğu gibi Aristotelesçiliğiyle temâyüz ettiğini belirtmek gerekir. Öyle ki İbn Rüşd *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da İskender Afrodisî'nin ismini elli iki kez anmıştır.²⁸ İbn Rüşd'ün *Θ/Theta (Metafizik IX.) Kitabı*'na getirdiği yorumlarda bu şârihlerin etkilerinin bulunup bulunmadığını, bu şerhlerin içeriklerinin değerlendirilmesi sûretiyle ve İbn Rüşd'ün tanıklıkları çerçevesiyle görebiliriz.

2.1. İskender Afrodisî

Fârâbî, Aristoteles'in *Metafizik*'teki gâyesinin belirginleşmesi ve *Metafizik*'in içeriğine dair hatalı tasavvurları tashih etmek amacıyla kaleme aldığı "*Fî Ağrâzi'l-Hakîm fî Külli Makâletin mine'l-Kitâbi'l-Mevsûm bi'l-Hurûf el-İbâne an Garazi Aristûtâlis fî Kitâbi Mâ ba'de't-tabî'a*" adlı yapıtında İskender Afrodisî'nin *Metafizik Şerhi*'nin kapsamıyla ilgili ayrıntılı bir aktarımda bulunur:

"Aristoteles'in diğer eserlerine nazaran bu eserin şerhi hakkında *Lam/Λ/Lambda Kitabı* için İskender/Aleksander'in yaptığı eksik şerhle Themistius'un tam bir şerhi dışında, önceki şârihlerce yapılan bir şerh bulunmamaktadır. Diğer kitaplara gelince, ya şerh edilmemiş ya da [edilmişse bile] hiçbiri zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Ancak sonraki dönem Meşşâî/Peripatetik'lerin eserleri incelendiğinde, İskender/Aleksander'in bu eserin tamamına şerh yazdığı düşünülebilir."²⁹

Fârâbî'nin yalnızca *Lambda Şerhi*'ni görmesine rağmen İskender Afrodisî'nin *Metafizik*'in içerdiği kitapların tümüne şerhi olduğuna yönelik değerlendirmesinin İskender Afrodisî'nin Grekçe aslıyla günümüze ulaşan ancak Fârâbî tarafından görülmeyen *Alpha Meizon*, *Alpha Elatton*, *Beta*, *Gamma* ve *Delta* şerhlerine bakılarak isabetli bir değerlendirme olduğu aşikârdır. Böylece İbn Rüşd'ün etkilendiği şârihler içerisinde İskender Afrodisî'nin, *Delta*'dan sonra *Lambda*'dan önce gelen *Θ/Theta Kitabı*'na müstakil bir şerhi olduğu düşünülebilir.

Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a'yı besleyen Hellenistik kaynaklardan İskender

²⁸ Mahmut Kaya, "*İskender Afrodisî*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 560.

²⁹ Fârâbî, "*Aristoteles'in Metafizik Eserindeki Amacının Açıklanması*", trc. İlyas Altuner, İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5 (2014): 14.

Afrodisî'ye [Aleksander Aphrodisiensis/Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς] atfedilen “Metafizik Şerhi (ALEXANDRI APHRODISIENSIS COMMENTARIUS İN LİBROS METAPHYSICOS ARİSTOTELİS/ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΩΣ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΕΙΣ ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ)”³⁰ içindeki Metafizik'in (Alpha Meizon³¹, Alpha Elatton ve Beta³², Gamma³³, Delta³⁴) makalelerine yazdığı şerhlerin İskender Afrodisî'ye aidiyetinde kuşku yoktur. Geriye kalan E/Epsilon, Z/Zeta, H/Eta, Θ/Theta, I/Iota, K/Kappa, Λ/Lambda, Μ/Mu, Ν/Nu şerhlerinin yazarını ise modern filolojik eleştiri Sahte İskender/Pseudo-Alexander olarak nitelendirmiştir. Richard Sorabji ve Robert W. Sharples'in belirttiği üzere İskender Afrodisî'nin Metafizik'in I.-V. kitaplarına yazdığı şerhler günümüze hakiki formunda ulaşmıştır. Belirgin ölçütlerle öncekilerden ayrışan ve Θ/Theta Şerhi dahil daha kısa şerhleri ihtiva eden VI.-XIV. kitaplar ise hâlihazırdaki formlarıyla Ephesus'lu Mikhael'e aittir; Ephesus'lu Mikhael'in ismi fiilen ancak bir yazmada geçmekteyse de onun bu kitaplara dâir yazarlığı ve otoritesi genel olarak kabul görmüştür.³⁵ Burada İbn Rüşd'ün Pseudo-Aleksander'i kullanıp kullanmadığı sorunu belirlemektedir ki İbn Rüşd'e baktığımızda onun İskender Afrodisî'den yalnızca Λ/Lambda Şerhi'nin üçte ikisine sahip olduğunu kendi tanıklığı dolaısıyla apaçık biliyoruz.³⁶ İbn Rüşd'ün Lambda Şerhi'ne dair kapsamlı bir inceleme ve çeviri faaliyetinde bulunan Charles Genequand bu noktada şu değerlendirmeyi aktarır:

“İskender Afrodisî, İbn Rüşd tarafından oldukça geniş ölçüde yararlanılan bir şârihtir ve İbn Rüşd, İskender Afrodisî'nin Lambda Şerhi'ne dâir yoğun bir ilgi uyandırmaktadır. İbn Rüşd'ün iktibas ettiği fragmanların Almanca bir çevirisi J. Freudenthal tarafından gerçekleştirilmiştir. J. Freudenthal, aynı zamanda bu fragmanların İskender Afrodisî'nin adıyla günümüze ulaşan ve bir asırdan uzun bir süredir sahteliği fark edilmiş olan Ephesus'lu Mikhael'in

³⁰ Alessandro Di Afrodisia - Pseudo Alessandro, *Commentario Alla “Metafisica” Di Aristotele*, nşr. ve thk. Alessandra Borgia v.dğr. (Milano: Bompiani il Pensiero Occidentale, 2007).

³¹ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Metaphysics 1; Hypomnêma eis to meizon A tôn meta ta physika Aristotelous*, trc. W. E. Dooley (New York: Cornell University Press, 1989).

³² Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Metaphysics 2; eis to elatton a meta ta physika*, trc. William E. Dooley & On Aristotle's Metaphysics 3, trc. Arthur Madigan (New York: Cornell University Press, 1992).

³³ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Metaphysics 4*, trc. Arthur Madigan (New York: Cornell University Press, 1993).

³⁴ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Metaphysics 5*, trc. William E. Dooley (New York: Cornell University Press, 1993).

³⁵ Richard Sorabji - Robert W. Sharples, “Giriş”, *On Aristotle's Metaphysics 1*, trc. W. E. Dooley (New York: Cornell University Press, 1989), 3.

³⁶ İbn Rüşd, *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*, 3: 1393.

Grekçe *Lambda Şerhi*'yle olan bağlantılarını incelemiştir. J. Freudenthal'ın vardığı temel yargıya göre Arapça fragmanlar, İskender Afrodisî'nin Grekçe olarak korunmuş olan hakiki şerhleriyle usûl ve içerikte çarpıcı benzerlikleri açığa vurur ve bu nedenle fragmanlar ciddi bir değişiklik göstermeksizin İskender Afrodisî'nin hakiki *Lambda Şerhi*'ne ait olmalıdır.³⁷

Dolayısıyla Ephesuslu Mikhael'e aidiyeti kanıtlandıktan sonra eserinin hali hazırdaki haliyle İskender Afrodisî için mevsûkiyeti hâiz bir Θ /*Theta Şerhi*'nden bahsedilemese de İbn Rüşd'ün geniş ölçüde yararlanmış olduğu Grekçe orjinali kayıp olan Λ /*Lâmbda Şerhi*'nden hareketle İbn Rüşd'ün *Metafizik* şerhlerinde İskender Afrodisî'nin muhtemel Θ /*Theta Şerhi*'ni de içinde barındıran kayıp şerhlerinden mutlak olarak faydalandığı ortaya çıkıyor. Öyle ki Genequand, İskender Afrodisî'nin adı zikredilmeksizin şerhlerinin İbn Rüşd tarafından zaman zaman kullanıldığının kanıtlanabileceğini ortaya koymuştur.³⁸

2.2. Ephesus'lu Mikhael

"*Aristoteles'in Metafizik'inin Thêta Makalesine Skholia* ($\Sigma\chi\omicron\lambda\iota\alpha$ εις το Θ των μετα τα φυσικα απιστοτελουσ)" şerhinin yazarı, hemen hemen İbn Rüşd'den bir asır önce yaşamış olan Pseudo-Alexander olarak da anılan Ephesus'lu Mikhael'dir. İskender Afrodisî'ye ait olan I.-V. şerhlerin her biri *hypomnêma* ile başlarken, Ephesus'lu Mikhael'e atfedilen IX/ Θ /*Theta Şerhi*'nin de dahil olduğu VI.-XIV. arası şerhler *skholia* ile başlamaktadır.³⁹ Her ikisi de en temelde şerh/yorum anlamına gelse de *hypomnêma* ile *skholia* arasındaki temel farka değinildiğinde, iki ayrı şerh grubunun ayırıcı özelliğiyle iki ayrı yazara ait olduğu konusunda hâricî bir kanıt da sağlanmış olur; *hypomnêma* daha çok bir okulda verilen bir dizi derse ait notlara ve okul içi tartışmalara ve çözüm önerilerine gönderme yaparken, *skholia* doğrudan metne yönelen dogmatik bir yorumu çağırıyor. Bu doğrultuda İskender Afrodisî'nin, İ.S. 198-209'da Roma İmparatorları Septimius Severus ve Caracalla tarafından Aristoteles kürsüsünde ders vermek üzere istihdam edildiği göz önüne alındığında bu durum daha anlaşılır bir hal alır.⁴⁰

³⁷ Charles Genequand, *Ibn Rushd's Metaphysics: A Translation with Introduction of Ibn Rushd's Commentary on Aristotle's Metaphysics, Book Lam*, (Leiden: E. J. Brill, 1986) 6-7; ayrıca bk. J. Freudenthal, *Die durch Averroes erhaltenen Fragmente des Alexanders*, (Berlin: Abhandlungen der Berliner Akademie, 1884).

³⁸ Genequand, *Ibn Rushd's Metaphysics: A Translation with Introduction of Ibn Rushd's Commentary on Aristotle's Metaphysics, Book Lam*, 7.

³⁹ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Metaphysics 1*, 11.

⁴⁰ Richard Sorabji - Robert W. Sharples, "Giriş", *On Aristotle's Metaphysics 1*, 2.

J. Freudenthal'ın de ortaya koyduğu üzere Ephesus'lu Mikhael'in müs-takil Θ/Theta Şerhi'ni de içinde barındıran yapıtının Pseudo/Sahte-İskender Afrodisî niteliği altında da olsa Arapça'ya çevrilmesi sûretiyle İbn Rüşd'e ulaştığına dair hiçbir kanıt ileri sürülemediştir.⁴¹ Ephesus'lu Mikhael'in 'Θ/Theta Şerhi'ne İskender Afrodisî'ye nispetle de olsa İbn Rüşd'ün ne *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'sında ne de *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'sında herhangi bir atıfta da bulunulmamıştır. Ephesus'lu Mikhael'in Θ/Theta Şerhi ile İbn Rüşd'ün Θ/Theta Şerhi arasında herhangi bir alıntılama ya da yorum benzerliği mevcut değildir. Dahası Ephesus'lu Mikhael ve İbn Rüşd tarafından Θ/Theta (*Metafizik IX.*) Kitabı'na aşağı yukarı aynı dönemde biri Grekçe diğeri Arapça birbirinden bağımsız iki ayrı şerh yazılmıştır denilebilir.

SONUÇ

İbn Rüşd'ün hem Batılı hem Doğulu felsefe geleneklerince Aristoteles'e atfı nazarla "commentator/şârih" olarak görülmesinde Aristoteles'in *Metafizik*'ine yazdığı şerhlerinin büyük değerini ortaya koymaya çabaladım. Bu şerhler içerisinde özellikle *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'nın İbn Rüşd'ün hakiki anlamda şârih olma niteliğini belirginleştirdiğini, İbn Rüşd'ün *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'sına kıyasla sergilemeye gayret gösterdim. Bu sergileme ve irdeleme sırasında *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*'nın câmi' ve telhîsler döneminin karakterine uygun olarak *Theta Kitabı*'nın yorumlanması bakımından kendi içinde beş makaleye ayrılan, anlam ve içeriğe dayalı farklı bir sistematik geliştirdiğini ve Aristoteles'in *Metafizik*'ini teşkil eden on dört kitabın özgün dizilim ve tertibine dayalı bir yorum tarzından ayrıldığını görme fırsatını yakaladım. Bu bağlamda *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'nın ibâreyi esas alan yöntemiyle, Aristoteles'in *Metafizik*'inin *Theta Kitabı*'nı hangi mütercimlerin çevirilerine dayanarak şerh ettiğini, bu mütercimlerin çeviri yöntemlerine de değinerek göstermeye çalıştım. İbn Rüşd'ün *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*'da yine benzer bir yorum yöntemini izleyen İskender Afrodisî gibi Grek şârihlerin lafzî şerhlerinden ne ölçüde faydalandığını yokladım. Bu çerçevede İbn Rüşd'ün Aristoteles'in *Theta Kitabı*'nı yorumlarken, Astat ve İshak b. Huneyn gibi doğrudan Grekçe'den çeviri yapan mütercimlere ve Grekçe şerh yazmış olan İskender Afrodisî gibi şârihlere eklenerek saf Aristoteles'e büyük ölçüde yaklaştığı söylenebilir.

⁴¹ Ayrıntılı değerlendirme için bk. J. Freudenthal, *Die durch Averroes erhaltenen Fragmente des Alexanders*.

KAYNAKÇA

- Aristoteles. *Metafizik*. Trc. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996.
- Aristû. *Aristu'İnde'l-'Arab*. Nşr. ve Thk. Abdurrahman Bedevî. Kuveyt: Vekâletu'l-Matbûât, 1978.
- Aristû. *En-Nassu'l-Kâmil li Mantıki Aristu*. Nşr. ve Thk. Ferid Cebir. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1999.
- Alexander of Aphrodisias. *On Aristotle's Metaphysics 1; Hypomnêma eis to meizon A tôn meta ta physika Aristotelous*. Trc. W. E. Dooley. New York: Cornell University Press, 1989.
- Alexander of Aphrodisias. *On Aristotle's Metaphysics 2; eis to elatton a meta ta physika*. Trc. William E. Dooley & *On Aristotle's Metaphysics 3*. Trc. Arthur Madigan. New York: Cornell University Press, 1992.
- Alexander of Aphrodisias. *On Aristotle's Metaphysics 4*. Trc. Arthur Madigan. New York: Cornell University Press, 1993.
- Alexander of Aphrodisias. *On Aristotle's Metaphysics 5*. Trc. William E. Dooley. New York: Cornell University Press, 1993.
- Alessandro Di Afrodisia - Pseudo Alessandro. *Commentario Alla "Metafisica" Di Aristotele*. Nşr. ve Thk. Alessandra Borgia - Enrico Carta - Marcella Casu - Elisabetta Cattanei - Norma Cauli - Paola Lai - Silvia Loche - Maria Caterina Pogliani - Rita Salis - Paola Serra. Milano: Bompiani il Pensiero Occidentale, 2007.
- Bertolacci, Amos. *The Reception of Aristotle's Metaphysics in Avicenna's Kitâb al-Shifâ*. Leiden: Brill, 2006.
- Cassuto, Umberto (Moses David) - Saenz-Badillos, Angel. "Kalonymus Ben Kalonymus". *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Fred Skolnik v. dğr.. 11: 749-750. Detroit: Macmillan Reference, 2007.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Fârâbî. "Aristoteles'in Metafizik Eserindeki Amacının Açıklanması". Trc. İlyas Altuner. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2014): 14.
- Freudenthal, J.. *Die durch Averroes erhaltenen Fragmente des Alexanders*. Berlin: Abhandlungen der Berliner Akademie, 1884.
- Genequand, Charles. *Ibn Rushd's Metaphysics: A Translation with Introduction of Ibn Rushd's Commentary on Aristotle's Metaphysics, Book Lam*. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. Trc. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- İbnü'n-Nedîm. *Fihrist*. Trc. Mehmet Yolcu – Ayşe Tokay v.dğr.. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- İbn Rüşd. *Tefsîru Mâ ba'de't-tabî'a*. Nşr. ve Thk. Maurice Bouyges. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1986.
- İbn Rüşd. *Commento medio di Averroè alla Metafisica di Aristotele nella tradizione ebraica: Edizione delle versioni ebraiche medievali di Zerahyah Hen e di Qalonymos ben*

- Qalonymos con introduzione storica e filologica [Averroes' Middle Commentary on Aristotle's Metaphysics in the Hebrew tradition: Edition of the Medieval Hebrew versions by Zerahyah Hen and Qalonymos ben Qalonymos].* Nşr. ve Thk. Mauro Zonta. 2 mücellled (1 cilt ve 2 cilt). Pavia: Pavia University Press, 2011.
- İbn Rüşd. *Risâle Mâ ba'de't-tabî'a*. Nşr. Cîrar Cihâmî. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1994.
- İbn Rüşd. *Telhîsu Mâ ba'de't-tabî'a*. Nşr. ve Thk. Osman Emin. Kahire: y. y., 1958.
- İbn Rüşd. *Metafizik Büyük Şerhi*. Trc. Muhittin Macit. 3 cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- İbn Rüşd. *Metafizik Şerhi*. Trc. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Kaya, Mahmut. "İskender Afrodisi". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22: 560. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Peters, Francis E., *Aristoteles Arabus: The Oriental Translations and Commentaries on the Aristotelian Corpus*. Leiden: E. J. Brill, 1968.
- Macit, Muhittin. "Giriş". *Metafizik Büyük Şerhi*. Trc. Muhittin Macit. 25. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Macit, Muhittin. "Önsöz". *Metafizik Şerhi*. Trc. Muhittin Macit. 4. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Macit, Muhittin. *Şârih İbn Rüşd ve Metafizik Şerhleri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.
- Ravitzky, Aviezer. "Zerehiah Ben Isaac Ben Shealtiel". *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Fred Skolnik v. dğr.. 21: 514-515. Detroit: Macmillan Reference, 2007.
- Sorabji, Richard – Sharples, Robert W.. "Giriş". *On Aristotle's Metaphysics 1*. Trc. W. E. Dooley. 3. New York: Cornell University Press, 1989.
- Tricot, J. "Giriş". *Metafizik*. Trc. Ahmet Arslan. 17. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996.